

Quel Bordel

Dit boek is mede mogelijk
gemaakt door een werkbeurs
van Literatuur Vlaanderen



Quel Bordel

De geschiedenis van
de prostitutie in
de Belgische steden

Diane De Keyzer



*Vous m'avez aimée servante
M'avez voulue ignorante
Forte vous me combattiez
Faible vous me méprisiez
Vous m'avez aimée putain
Et couverte de satin
Vous m'avez faite statue
Et toujours je me suis tue*

Uit het chanson *Une sorcière
comme les autres* van Anne Sylvestre
in reactie op het Internationaal
Vrouwenjaar, 1975.

Voor alle meisjes en vrouwen.
Omdat ze niet altijd hoeven zwijgen.
Omdat hun levens evengoed geschiedenis schrijven.
'Quel Bordel'...

Vooraf

<i>Vrouwen maken keuzes</i>	12
<i>Hoerenboel</i>	14
<i>Een reis door de tijd</i>	16

HOOFDSTUK I

Ouder dan de straat

[2400 V.CHR. – CA. ZESDE EEUW N.CHR.]

<i>Het is de schuld van de landbouw</i>	25
<i>Tussen Tigris en Eufraat</i>	26
<i>In de schaduw van tempels en piramiden</i>	30
<i>‘Pornai’ bij de oude Grieken</i>	30
<i>De lupunars van het oude Rome</i>	33
<i>Pogingen om de prostitutie te reguleren</i>	37
<i>‘Ontvlucht hoererij’, dixit de apostel Paulus</i>	38

HOOFDSTUK II

Van ledighe vrouwen en vrouwen van lichten mynen

[VEERTIENDE TOT EN MET ZESTIENDE EEUW]

<i>De vrouwen van de troep</i>	46
<i>Beroep: ledighe vrouw</i>	47
<i>De hoer en de beul</i>	53
<i>Een lantaarn, de kleur geel en vogels</i>	56
<i>Ontucht beteugelen</i>	65
<i>Middeleeuwse eroszones</i>	66

INHOUD

HOOFDSTUK III

**Broeierige badstoven en
stomende Stoofstraten**

[VEERTIENDE EN VIJFTIENDE EEUW]

<i>Op naar de Stoofstraat</i>	78
<i>Van bad naar bed</i>	80
<i>De stoof is heet</i>	85
<i>Water moet er zijn</i>	88
<i>Voor mannen, voor vrouwen of gemengd</i>	90
<i>Welriekend lavendelwater</i>	91
<i>De teloorgang van een instituut</i>	97

HOOFDSTUK IV

Voor de vierschaar

[VIJFTIENDE TOT ZEVENTIENDE EEUW]

<i>Geen klacht, geen straf</i>	105
<i>Prostitutie en overlast</i>	106
<i>De pelgrim-boeteling</i>	111
<i>Verbanning of betalen</i>	112
<i>Schandpalen, schandstenen en schupstoelen</i>	117
<i>Nog meer schande</i>	118
<i>Strengere straffen voor hoereren en boeleren</i>	120
<i>Op het schandpaard</i>	125

INHOUD

HOOFDSTUK V

Heksenjacht op hoerenfolk

[VIJFTIENDE TOT ZEVENTIENDE EEUW]

<i>Angst voor de Franse ziekte en de pest van Napels</i>	138
<i>Pogingen tot verbieden</i>	143
<i>Gezelschap voor soldaten en ander vreemd volk</i>	145
<i>Heksen en hoeren</i>	147
<i>Hoereren verboden, lang leve de hoeren</i>	155
<i>'t Kan verkeren in de schone letteren</i>	156
<i>Zotte schilders-moraalridders</i>	161

HOOFDSTUK VI

Straatmadelieven en courtisanes

[ACHTTIENDE EEUW]

<i>Brugge en Gent, anno 1750–1795</i>	169
<i>Meisje wordt prostituee</i>	173
<i>Het zit in de familie</i>	181
<i>Er zijn er van soorten</i>	193

HOOFDSTUK VII

Koppelaarsters, pooiers en bordeelmadammen

[ACHTTIENDE EEUW]

<i>Tussen dwang en vrije keuze</i>	210
<i>De andere spelers in het bordeel</i>	213
<i>Voor wat hoort wat</i>	228
<i>De risico's van het vak</i>	230
<i>Is er leven na het bordeel?</i>	247
<i>Mag het wat meer zijn?</i>	250

Vooraf



'Elk tijdperk heeft duizenden heldinnen die in geen enkel geschiedenisboek staan vermeld.'

Vrij naar Otto Weiss (1898-1944), Tsjechisch-Joods schrijver en dichter

In het najaar van 1980 ging ik aan de slag als leraar Nederlands. Werkplek Brussel. Daar was ik nooit eerder geweest. Eenmaal uit het Noordstation liep ik door de Aarschotstraat voorbij de ramen met schaars geklede dames, om zo via het Liedtsplein in de Gallaitstraat te komen. Daar wachtten mijn studenten, kaderleden uit Luik en Charleroi.

Ik was een jaar afgestudeerd en groener dan het groenste gras. Van de dingen des levens wist ik niets. Maar die dames in hun verleidelijke poses intrigeerden mij. De ene was slank en blank, de andere pronkte met rubensiaanse schoonheid en nog eentje kwam beslist uit een of ander exotisch oord. Alle mogelijke kanten niemendalletjes moesten helpen om heel veel naakt te omhullen.

Wel was mij niet duidelijk of ik ongegeneerd in hun richting mocht kijken, of zedig de blik af te wenden had, al was het moeilijk om dat een hele straat lang vol te houden. De heren die zich voor en achter mij ophielden, hadden geen last van enige gêne. Aan elke vitrine hielden ze de pas in om naar binnen te kijken, als kleine jongens voor het raam van een snoepwinkel. Er werd op het glas getikt, de ene keer door de dame, een andere keer door de heer. Soms werd de stilzwijgende pantomime afgeklopt met een deur die openzwaaide en een heer die opgeslokt werd door de dame van dienst. De straat bleef geduldig gehuld in alle tinten rood en neonlicht.

Quel Bordel, dacht ik nog... Maar meer nog raakte ik gefascineerd door de vrouwen die hun kost verdienden met de verkoop van

seks. Wie waren ze en waarom hadden ze voor dit werk gekozen? In het begin van de jaren 1980 waren de jobs niet dik gezaaid, dat had ik zelf aan den lijve ondervonden. Maar deze beroepskeuze had beslist geen enkele beroepsoriëntatiefolder aanbevolen. Bij mijn weten kon je er zelfs niet voor studeren.

De herfst werd winter en op de terugweg van mijn avondlessen bleek het nog drukker in de beruchte Aarschotstraat. Nog meer viel er dan te observeren. Toen mijn kaderleden, allen deftige heren van stand, hoorden dat ik op weg naar mijn trein door de *Rue d'Aerschot* liep, vonden ze dat hun *prof*, een meisje nog, daar in het donker niet hoorde te lopen. Het was er niet proper. Het was er niet veilig. Prompt kreeg ik een lift en werd ik netjes voor de zij-ingang van Brussel-Noord gedeponeerd.

Ik durfde hen niet te bekennen dat ik net geboeid geraakt was door die mij onbekende wereld, waarin vrouwen een hoofdrol spelen. Misschien is daar de journaliste en onderzoeker in mij wel geboren. Ooit zou ik een weg vinden om met vrouwen te spreken wier levens mijn vreemd zijn. En dat is ook wat ik een heel werkend leven heb gedaan. Dankzij mijn boeken gingen deuren open naar andere werelden en andere tijden. In de veertig jaar als docent Nederlands voor anderstaligen waren het mensen van vreemde origine die mij bezig hebben gehouden. Voor al te velen brengt het vreemde angst mee. Ik wil net kennismaken met wat anders is, om dan telkens weer te merken dat er meer overeenkomsten zijn dan verschillen. En de verschillen die kun je omarmen en leren kennen, tot ze niet meer vreemd, maar vooral boeiend zijn.

Vrouwen maken keuzes

In al mijn boeken staat 'de kleine vrouw' centraal. Hun levens raken mij op de ene of de andere manier. Een eeuwigheid geleden (begin jaren 1990) schreef ik mijn eerste boek, *Madame est servie*

(1995), waarin meisjes en vrouwen die werkten in dienst van adel en burgerij aan het woord kwamen. Mijn overgrootmoeders oma's en groottantes hadden het gedaan en hun verhalen mochten niet verloren gaan. Als jonge vrouwen beleefden ze een tijd die behoort tot het voltooide verleden en die zo anders was dan mijn jonge-meisjesjaren. Hadden ze de keuze om iets anders te doen? Hadden hun ouders die keuze? Of overkwam het hun allemaal, omdat de tijd van grote klassenverschillen dit zo voor hen besliste? En een keer aan de slag in dit of gene herenhuis, wat brachten die jaren hun dan? Konden ze er meer verdienen dan thuis op de boerderij? Gaf het hun enige mate van zelfstandigheid? En deden ze er hun voordeel mee in hun leven na de dienst?

Ook in mijn andere boeken dient zich de kwestie van zelfbeschikking, van eigen keuzes maken – ook *agency* genoemd – aan. *De engeltjesmaaksters* (2009) spelen een cruciale rol in de levens van vrouwen die ongewenst zwanger zijn en een einde willen maken aan de zwangerschap, in een tijd waarin dit gevaarlijk was en niet mocht van de wet. Maakten deze vrouwen niet de keuze voor abortus, dan zou de tijd wel voor hen kiezen en kregen ze hun kind. Op weg naar de engeltjesmaaksters wogen ze voor en tegen af en deden wat ze dachten dat het beste was voor de ongeboren vrucht en voor henzelf.

In *De vondelingen* staan te vinden gelegde kinderen in het licht, maar evenzeer hun moeders – geen vondeling zonder moeder. Hoe moeilijk de tijden ook zijn, altijd heeft een vrouw de keuze wat te doen met een ongewenste zwangerschap. De beslissing om de zwangerschap niet af te breken, maar het kind ter wereld te brengen om het vervolgens over te laten aan de zorgen van anderen, is een voorbeeld van *agency*. Vaak zijn het de vrouwen die deze keuze helemaal alleen maken, zonder tussenkomst van de biologische vader. Vaak wordt zwangerschapsafbreking of een kind te vinden leggen gezien als een zwaktebod, maar daar ben ik doorheen alle research en kennismaking met de vrouwen van toen helemaal anders over gaan denken.

Van ledighe vrouwen, en vrauwen van lichten mynen

*Veertiende tot en met
zestiende eeuw*



Een hoere es een wijf die dair der oncuyscher begeerten van veele mannen bereet [bereid] ende ter wille is. [...] Item es een hoere diens vuylicheyt veyl ende te coope is.³⁸

Willem Van der Tannerijen, schepen in Antwerpen,
lid van de Raad van Brabant en rechtsgeleerde uit de vijftiende eeuw

We maken een sprong van een paar eeuwen en richten de blik naar onze contreien. In de elfde eeuw krabbelt West-Europa recht. Na een diepe wazige mist komen onze streken, in het zog van Karel de Grote en zijn nazaten, terecht in een snel veranderende samenleving.³⁹

Hoewel prostitutie in de middeleeuwen (tot ca. 1500) ook in de tavernen en ten behoeve van reizigers op het platteland bestaat, is het toch vooral een verschijnsel van de stad.

Voor er sprake is van steden, leven mensen op het land van een leenheer. Hij levert hun gemeenschappelijke voorzieningen zoals waterputten. De vrouwen komen aan deze putten samen om er over hun lieven en minnaars te praten. Deze putten (*puits*) zullen gaandeweg een verzamelplaats worden voor prostituees. De Franse

woorden *putain* en *pute* hebben mogelijk met die vroegstedelijke waterputten te maken. *Putain* is verder afgeleid van het Latijn voor ‘vuil’; *puant*, ook stinkend.⁴⁰

Volgens de zedenmeesters bevindt de mens zich in een meer perverse staat dan de dieren. Dieren worden in het kader van de voortplanting alleen op gezette tijden hitsig, terwijl de mens het hele jaar door geil is en stinkt, en dan enkel om zijn lusten te bevredigen. Nog volgens devote heren zoals Thomas à Kempis (1380–1471) kan de hele mensensoort als ‘stinkenden’ aangeduid worden. In het Frans vertaald, komen we zo uit bij *putains* of hoeren. Alleen maagden zouden een zoete geur verspreiden...⁴¹

De term ‘prostitutie’ is dan weer terug te brengen tot het Latijnse *prostituere*, wat bestaat uit *pro* (voor, vooraan) en *statuere* (plaatsen, neerzetten). In een letterlijke betekenis is het dus: uitstallen, naar voren zetten, vooraan zetten, tentoonstellen.⁴² Evengoed wil het zeggen: te koop stellen, veil hebben...

De woorden ‘prostitutie’ en ‘prostitutee’ hebben we aan de Fransen te danken: zij gebruiken de termen *prostituée* in 1596 en *prostitution* in 1690, zo beweert taalkundige Frans Debrabandere. Toch is er een Antwerpse akte uit de vijftiende eeuw, waarin we lezen hoe een man ‘*zyn dochteren prostituteert*’.⁴³

Lange tijd verwijst het woord ‘prostitutee’ naar een uitsluitend vrouwelijk beroep. Alle oude definities van prostitutee hebben het over de vrouw die tegen betaling haar lichaam ter beschikking stelt van mannen.

De Dikke Van Dale van 1924 kent alleen ‘prostitutee’, met als verklaring ‘hoer’. Prostitutie wordt er zo omschreven: ‘als beroep door vrouwen bedreven ontucht, veiligheid van vrouwen’. Het is pas de tiende druk (van 1976) die ook mannen toelaat. De definiëring luidt dan: ‘als beroep bedreven ontucht van vrouwen en ook van mannen’. De editie van 1984 maakt een onderscheid tussen de prostitué: ‘jongen, man die zich prostituteert’ en ‘prostituée’: ‘hoer, publieke vrouw’. De jongste spelling houdt het bij de ‘prostitué’

voor een jongen of man die zich prostitueert en de ‘prostituee’, voor hoer of publieke vrouw.

Hoe dan ook zijn de woorden ‘prostitutie’ en ‘prostituee’ er gekomen omdat ze niet botweg zeggen waar het om gaat. Het zijn zonder twijfel eufemismen.⁴⁴

De middeleeuwer heeft zowel in het Nederlands als in het Frans een heel arsenaal woorden ter beschikking om het te hebben over de prostituee. In bronnen in de Nederlandse taal vinden we:

‘hoer, lichte vrouw, *vrauwen van lichten mynen* (minnen), *ledighe vrouw, quade deernen, wereltwijf, gemeene vrouw, vrouw van het leven*. In het Frans gaat het om: *putain, femme de légère vie, femme commune, femme de vie...*’⁴⁵

In de zogenaamde *ghedingregisters* of schepenregisters⁴⁶ van Kortrijk komen de getuigen persoonlijk aan het woord. De verwijten ten aanzien van prostituees illustreren de ongezouten mening van tijdgenoten over deze dames en hun werkzaamheden. In de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw noteren beambten:

‘*Ghy heidense hoere*’ en ‘*Mach ic u niet alzowel nagen als andere*’.⁴⁷

Sommige historici menen dan weer dat het woord ‘bordeel’ zou zijn afgeleid van de stad Bordeaux, die zelf zou vernoemd zijn naar een bordeel.⁴⁸ Niet waar? Toch goed gevonden. In de registers en rekeningen van onze steden vinden we benamingen als *quaede of onredelicke herberghen*. In Kortrijk (1459–1537) houden ze het bij het tot de verbeelding sprekende *quaet* of *vul kuevelgheschot*.⁴⁹ En in de rekeningen van de bisschoppelijke officialiteit van Doornik klinkt het in deftig Latijn: *tenere dishonestum hospitum*.⁵⁰

De vrouwen van de troep

Wie leger zegt, weet dat prostitutie nooit ver weg is. Ook de landheren beschikken over krijgslieden om het eigen territorium te beschermen en ander gebied te veroveren. Deze legertjes voeren altijd wel een troepje vrouwen mee die de vechtersbazen ‘verzorgen’. Zij hebben vaak duurzame relaties met de soldaten, wassen, koken voor hen en vergezellen hen ook op de kruistochten.⁵¹ De leenheren staan dit toe, om de rust in de gelederen te bewaren.⁵²

Dat legerprostitutie van alle tijden is bewijzen ook de schoutrekeningen van Turnhout.⁵³ In 1487 zijn ‘lichte vrouwen’ betrokken in drinkgelagen in het gezelschap van ruiters bij het godshuis van Postel.

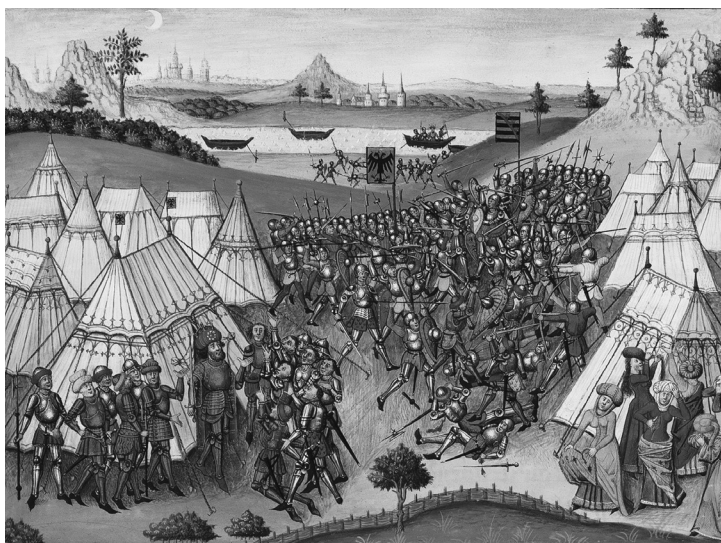


FIG. 9

Miniatuur in de *Chroniques de Hainaut*, Zuidelijke Nederlanden, 1448–68
 (© Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel)

Hoeren in het legerkamp van Ariovistus treuren om de nederlaag van hun aanvoerder in de slag tegen Caesar.

Vrouwen die in het zog van legers, bendes vagebonden, kermisklanten, artiesten en rovers rondtrekken, leiden een losbandig bestaan. De vrouwen leven van de handel in seks en worden door de goegemeente als storend ervaren.⁵⁴

Met de opkomst van de steden in de elfde en twaalfde eeuw neemt de prostitutie hand over hand toe. Prostituees worden min of meer gedoogd in stedelijke milieus omdat ze het grotere kwaad beperken: verkrachting, sodomie en masturbatie.⁵⁵

Beroep: ledighe vrouw

Waarom stappen vrouwen in de middeleeuwse samenleving in de prostitutie? **Armoede** is wellicht de eerste en voornaamste reden, **dwang** is een tweede.

Onder dwang

Er is altijd veel te doen over de vraag of vrouwen er zelf voor kiezen om in de seksbusiness te gaan of er eerder toe gedwongen worden. De dwang kan uitgaan van de preciaire omstandigheden waarin een meisje of jonge vrouw terechtkomt. Maar niet zelden worden vrouwen tegen hun wil in gedwongen om hun lichaam te gelde te maken, bijna altijd voor het profijt van iemand anders. Mannen pushen hun echtgenotes; vaders en ook moeders hun dochters; bordeelmadammen en pooiers onschuldige maagden.

Ongehuwd en arm

Ongehuwde vrouwen zijn de eersten die in armoede terechtkomen, want het huwelijk is de norm in de laatmiddeleeuwse maatschappij. In West-Europa ligt de huwelijksleeftijd relatief hoog, in combinatie met een hoog aantal ongehuwden. Een ongehuwde vrouw krijgt het zonder de steun van een echtgenoot moeilijk. Waar prostitutie voor

single mannen een seksuele uitlaatklep is ter vervanging van het huwelijk, biedt het voor alleenstaande vrouwen financiële steun in de plaats van het huwelijk. Uiteraard neemt niet elke alleenstaande vrouw haar toevlucht tot betalende liefde om te overleven.

Maatschappelijk gezien heeft de ongehuwde vrouw, maar ook de weduwe, het moeilijk in de door mannen gemaakte en op mannen gerichte economische wereld. In de gilden is de vrouw niet welkom en macht of rechten heeft ze dus niet. Het enige wat haar rest om de kost te verdienen, zijn de slecht betaalde, ongeschoolde jobs, zoals spinnen, in thuisarbeid. Maar in de late middeleeuwen woedt er een crisis in de textielnijverheid. Er zijn veel vrouwen die werk willen, maar er is te weinig werk.⁵⁶

Beatrijs, het hoofdpersonage uit de gelijknamige legende van omstreeks 1374, klaagt dat ze, nadat haar man haar heeft verlaten, niet in haar levensonderhoud kan voorzien door te werken als spinster in de textielnijverheid.

Het verhaal van Beatrijs

(...) Nu mijn bestaan in duigen viel,
moet ik mijn lichaam en mijn ziel
bevekken met zondige daden.
Maria, Vrouwe, heb genade.
Ook al kon ik garen spinnen,
wat zou ik ermee winnen?
In twee weken een half brood.
Ik moe gedwongen door de nood,
buiten de stad, in 't open veld
mijn lichaam verkopen voor geld
om eten te kunnen krijgen,
want ik moet toch mijn eigen
kinderen te eten geven?

Zo ging ze in een zondig leven,
want men vertelt, en het is waar,
dat ze gedurende zeven jaar
als publieke vrouw in het leven ging

en menige zonde ontving
door aan wildvreemde lieden
haar lichaam aan te bieden.
Ze vond er weinig genoeg in,
ze deed het voor een schamel gewin,
waarmee ze haar kinderen te eten gaf.
Ik zie ervan af
haar zonden te beschrijven, onnoemelijk zwaar,
waar ze in leefde, veertien jaar. (...)

Moderne vertaling door Willem Wilmink.⁵⁷

Lichte vrouwen, stovewijven,
pooiers en madammen

Het zijn, in economisch barre tijden, niet alleen alleenstaande vrouwen die via de prostitutie proberen te overleven. Op het moment dat een gezinsinkomen niet meer volstaat, zoeken ook gehuwde vrouwen een toevlucht in bordelen en stoven, met of zonder medeweten van hun echtgenoot. Die stoven zijn badgelegenheden met extra service.

Als sekswerksters worden de vrouwen tewerkgesteld in bordelen, het ene al luxueuzer dan het andere. Andere vrouwen opereren van op de straat. In de bordelen werken ze voor een *putier*, pooier of bordeelhouder, man of vrouw. In de publicatie *Practycke ende handbouck in criminele zaken* (Leuven, 1555) noteert de auteur wat we onder de werkzaamheden van de ‘putier’ moeten verstaan:

*‘hij die openbaerlijck gewin, ghelt ende profijt neemt op tsondich leven van lichte vrouwen, tsij van huerlieder selfs wijf (of dochter) of andere.’*⁵⁸

De schrijver gaat ervan uit dat de putier een ‘hij’ is, maar dat blijkt niet overeen te stemmen met de praktijk in de Bourgondische periode en zelfs later.

Broeierige badstoven in stomende Stoofstraten

Veertiende en vijftiende eeuw



*Ik wilde een lijf dat het mijne aanraakte.
Ik hield het niet meer uit en besloot naar het badhuis te gaan.
Iets in mij riep dat ik dat beter niet deed.
Maar andere stemmen overspoelden die raad.
Ik gaf de vrouw aan de deur van het In het Gulden Kruis
tien stuivers, maar ze beweerde dat het nu vijf stuivers
meer kostte vanwege de kou.*

Uit *Wildevrouw* van Jeroen Olyslaegers.¹⁵²



FIG. 17

Atelier Jean de Grise, randminiatuur in het
handschrift *Alexanderroman*, Brugge, 1344
(© Bodleian Library, Oxford)

Een middeleeuwse badhuisscène: een stel in een innige omhelzing neemt een warmwaterbad in een houten kuip onder een baldakijn, terwijl een meid emmers met water aandraagt.

*Lijsbette in de Potstove, Matte Stovejoncwijfen Grote Bette, ook La grande Bete [sic] de l'Estuve...*¹⁵³ Van deze dames weten we met zekerheid dat ze in Brugge in een van de vele stoven werkten. Misschien moeten we voor hun badstoof wel naar de Stoofstraten.

Het badhuis wordt ook 'badstoof' of 'stove' genoemd, naar *aestuarium* in het Latijn en het Franse *étuve*.¹⁵⁴

Op naar de Stoofstraat

Zo goed als alle steden met een middeleeuwse kern beschikken over een Stoofstraat of rue de l'Etuve. Je vindt ze nu nog altijd in Antwerpen, Gent, Kortrijk, Mechelen, Leuven, Aalst, Luik, Nijvel...

De meest gefotografeerde Stoofstraat is ongetwijfeld die van Brussel, al was het maar om de aanwezigheid van Manneke Pis aldaar. Een fontein met de naam 'Manneke Pis' bevindt zich al in de tweede helft van de vijftiende eeuw in de Stoofstraat en voorziet de buurt van water. Verder kan de Brusselaar voor zijn portie betaalde liefde nog terecht in de schaduw van de Kapellekerk en aan de Vismarkt.¹⁵⁵

Het bruisende Brugge van de veertiende en vijftiende eeuw kan zelfs bogen op meer dan één Stoofstraat. Zo is er een Stoofstraat op de Sint-Annaparochie, die later de Strostraat wordt. Een andere Stoofstraat, gelegen tussen de Wulfhagestraat en de Noordzandstraat, krijgt een nieuwe naam en verandert in Artoisstraat. Bijna alle Brugse stoofstraten krijgen in de loop der tijd een andere naam. Enkel de Stoofstraat van de *Stove bachten* [achter] *de Walle*, die in elleboogvorm loopt van de Katelijnestraat naar het Walplein, heeft zijn oude naam met de verwijzing naar het middeleeuwse extra-badgebouwen behouden.¹⁵⁶ Het spreekt vanzelf dat stadsgidsen dit kleine steegje met plezier opnemen om hun verhaal wat extra sprankel te geven.

Brugge kent in zijn gloriejaren een concentratie van bordelen, maar ook van stoven in het noorden van de stad, in de Sint-Niklaas-

buurt, met onder meer het Maagdendal.¹⁵⁷ Net zoals de regelrechte bordelen krijgen ook de badhuizen hun uithangbord met naam. De eerste de beste Brugse middeleeuwer moet een reiziger de weg hebben kunnen wijzen naar *In 't Lam*. Deze stove huist, zeker in 1465, in dat beruchte Maagdendal. Nog meer badhuizen zijn *In den Vulenbras*, te vinden in de Gouden Handstraat, *In 't Hol* op 't Hoogste of *Het Besemkin* in de straat met dezelfde naam, niet ver van de Jeruzalemkerk,¹⁵⁸ de *Sint-Barbelestoof* in het Noord-Gestelhof, de *Nieuwe Stoof* in de Sint-Clarastraat, *Ter Baelge* aan de Sint-Jorisstraat, *Ter Rooder Duere* in de Hoedemakerstraat, *In de Rooze* in de Moerstraat...

De namen van de stoven verwijzen vaak naar het extra aanbod dat er te vinden is en daarom prijkt er meer dan eens een vogel op het uithangbord: *Ten Paue* in de Noordzandstraat, *Ten Valke* in de Lange Raamstraat en *Ter Zwane* in de Elisabeth Zorghestraat. We kennen de namen van deze badgelegenheden omdat ze tussen 1385 en 1484 beboet worden voor bordeeleexploitatie.¹⁵⁹

In een reisverslag uit de jaren 1435–1439 vergaapt de Spaanse koopman Pero Tafur zich aan de badende Bruggelingen. Hij is stomverbaasd over de seksuele strapatsen van keurige poorters in *De Waterhalle*, een van de vele plaatselijke badstoven. Op stellige belofte van het respecteren van hun anonimiteit staan vrouwen er, volgens de Spanjaard, alles toe aan wie daar maar nood aan heeft. Hij verbaast er zich ook over hoe iedereen zonder enige gêne naar de *stove* trekt, niet het minst welgestelden, intelligentsia en zelfs geestelijken. Zij zoeken deze eroscentra op in een poging om de weelde en het vermaak aan het hof te imiteren. Het badhuis schopt het zelfs tot intellectueel trefcentrum, waar knappe koppen het baden en meer niet schuwen. Onder de humanisten is dit niet anders. Zij doen immers graag zoals de klassieken deden. In een van zijn colloquia over het huwelijk voert ook Erasmus het badhuis als decor op.¹⁶⁰ Herinner u hoe de Antieken in hun colloquia en symposia de conversatie aan de lijfelijke liefde paarden...

In Brugge dateert de oudste vermelding van een badhuis uit 1303. Omstreeks 1430 kent de stad een heus netwerk van ongeveer 22 stoven. In 1500 is dit al opgelopen tot veertig, voornamelijk in de Sint-Gilliswijk, in die tijd het havenkwartier. Daarmee doet de stad aan het Zwin zelfs een metropool als Parijs blozen.¹⁶¹ Brugge voert een ruim gedoogbeleid, omdat nogal wat rijken en zeker de buitenlandse handelaars van de baden gebruikmaken.¹⁶²

Van bad naar bed

De stoven of badhuizen zijn in aanvang publieke nutsvoorzieningen, bedoeld om aan minder gegoede burgers, die niet over een eigen bad beschikken, de gelegenheid te geven te baden. Dat de middeleeuwer een hekel had aan persoonlijke hygiëne is niet helemaal correct.

Welgestelden, maar ook hospitalen beschikken over een eigen stove. Het Brugse Sint-Janshospitaal heeft zelfs twee badhuizen: een klein dampbad voor de zieken en een groot voor de zusters.¹⁶³ Oorspronkelijk zijn de stoven bedoeld om de hygiëne te bevorderen in de strijd tegen lepra en andere ziekten. Al in het begin van de veertiende eeuw blijft er nog maar weinig over van deze propere functie.¹⁶⁴

Geschiedschrijvers menen dat het de kruisvaarders zijn geweest, die de badhuiscultuur in Europa hebben geïmporteerd. In het Oosten leren mannen ver van huis vrouwen kennen die de verre erfgenamen zijn van de luxeprostituees uit het antieke Griekenland. Deze dames oefenden hun bedrijf uit in badhuizen.¹⁶⁵ Vanaf de dertiende eeuw¹⁶⁶ schieten de badstoven als paddenstoelen ook uit onze stedelijke grond.

Naast aparte badhuizen voor mannen en vrouwen zijn er gemengde stoven, die uiteraard op de meeste gasten kunnen rekenen. De zeden van de jaren 1400 zijn vrij. Van het een komt wel het

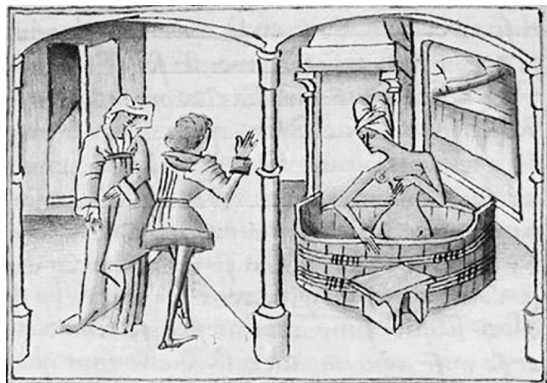


FIG. 18

Eglantine in bad, *Roman van Gerard van Nevers*,
Zuidelijke Nederlanden, ca.1460

ander en vooral de gemengde badhuizen en ook de mannenstoven evolueren tot ‘nette’ bordelen.¹⁶⁷ Al menen sommige historici dat de voorstelling van het badhuis als een verkapt oord van prostitutie niet helemaal correct is.¹⁶⁸ Toch is het opvallend dat in Brugge – de kosmopol van zijn tijd – net in de prostitutiebuurten de ene mannenstoof naast de andere te vinden is.¹⁶⁹

Daar waar badstoven zijn, is meermaals sprake van overlast. En ook al moet de avondklok gerespecteerd worden, toch is er altijd tumult in de buurt van de stoven. Zo slaat *Jan van den Breughele* in een stoof in Antwerpen een ‘wijf’ met de vuist. En in 1410 wordt de Antwerpse *Hannken van den Bloecke*, die zich schandelijk pleegde te gedragen ‘jegens die ledighe wiven daer hi mede omme plach te gaene’ veroordeeld tot een pelgrimage naar Sint-Jacob in Galicië.¹⁷⁰

Uit de Gentse stadsarchieven blijkt dat er in 1479 maandelijks niet minder dan 140 keer moet worden opgetreden wegens problemen in de badhuizen.¹⁷¹ Dit kan niet te wijten zijn aan oververhitting enkel en alleen ten gevolge van een simpel bad...

De Brugse schout (1475) is al even bekommerd om de openbare orde en de nachtrust van de omwonenden. Wanneer op een

nacht een bende onverlaten wild inbeukt op de vensterluiken van de *Nieuwe stoof* in het Maagdendal, worden de schuldigen veroordeeld wegens de commotie die *tel rumeur et distourbance* veroorzaakt in de buurt.¹⁷²

In Leuven (1453) worden *Ydeken van Thienen* en *Willeken de Cuypere*, die in de Halvestraat een stove uitbaten, verplicht hiermee op te houden, ‘*om deswille dat de gebueren van der Halfstraten ende van der Vetteriën* [huidige Brouwersstraat], *by den Raide van der stat* [Gemeenteraad], *grootte en menichfuldige clachte gedaen hebben van der quader hanteringen ende onnutten ende oneersamen bedrive*’.¹⁷³

Zelfs in de stille Kempen, in de kleine provinciestad Herentals, is er in een schoutsrekening uit 1470 sprake van een gevecht bij de plaatselijke stove.¹⁷⁴ Overlast en klagende burens zijn van alle tijden en van overal.¹⁷⁵

In de twee stoven aan het Antwerpse Vleeshuis en in de Wijngaardstraat mag niet aan ‘raamprostitutie’ gedaan worden:

‘dat zy gheene wyfkene opembairlic vore hare doren en zelen laten zitten’.¹⁷⁶

Openbare vrouwen worden er dus niet geacht voor hun deuren, of op hun dorpels te zitten.

Voorals de gemengde badhuizen zijn een doorn in het oog van wie het voor het zeggen heeft. Al op het einde van de vierde eeuw verbiedt de Kerk tijdens een synode het gemengd baden.¹⁷⁷ Maar in de vijftiende eeuw is men dat al lang weer vergeten.

De leden van de Brugse schuttersgilde Sint-Joris mogen geen bezoek brengen aan een gemengde stoof, terwijl ze de mantel van hun gilde dragen, of uittrekken.¹⁷⁸ In de keure van de pater-nostermakers is gesteld dat de ambachtsleden geen badstoven mogen uitbaten, uitgezonderd vrouwenstoven.¹⁷⁹ Deze regels pleiten niet voor het onschuldige karakter van de gemengde badgelegenheid.

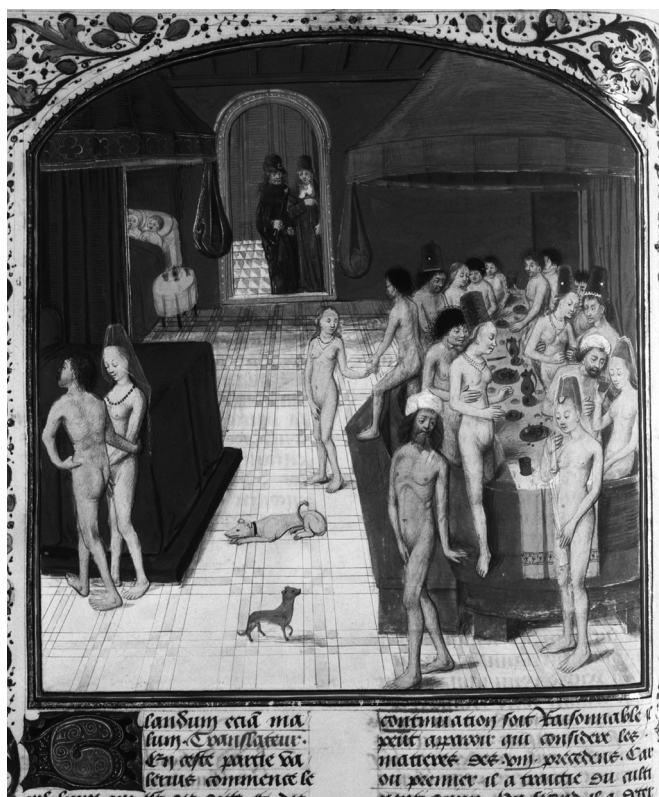


FIG. 19

Miniatuur door de Meester van Margaretha van York in een handschrift, vervaardigd in Brugge omstreeks 1475-1480, van Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, in een vertaling en commentaar door Simon de Hesdin en Nicolas de Gonesse

Badhuisscène in een gemengd badhuis of een mannenstoof. In de centrale zaal staat onder een baldakijn een grote gemeenschappelijke badkuip voor alle badgasten. Een dergelijke badkuip was ook te vinden in het badhuis van het Bourgondische hof op de Coudenberg in Brussel. Op de bad-

kuip ligt een tafelblad waarop fruit, brood en rode wijn staan. De bezoekers zitten op een badmuts na naakt in het water en praten, eten en drinken met elkaar. Bezoekers die meer discretie wensen, kunnen terecht in de afzonderlijke slaapkamers.



FIG. 20

Badende vrouw, in het *Liber Trotula*,
handschrift uit de vijftiende eeuw
(Brugge, Openbare Bibliotheek)

Het is hoe dan ook een heikele zaak om uitspraken te doen over het ware karakter van de badhuizen. Het zijn immers niet enkel simpele zielen die de stoven aandoen. Het baden heeft in de vijftiende eeuw een sterk sociaal karakter, zij het met een bijzonder erotische franje. De stadsbewoner eet, baadt, musicceert en danst in zijn stove. Barbiers zorgen er voor een nieuw kapsel, mannen laten er hun baard bijwerken.¹⁸⁰ Tegen een bepaalde prijs kan iedereen er warmwaterbaden of zweet- en stoombaden nemen. Vooral de gewone warmwaterbaden komen heel frequent voor. Tijdens de winter ligt de prijs wat hoger, vanwege de oplopende stookkosten. Door de verschillende wijzen van verwarming kennen we haardstoven en potstoven. De eerste worden verwarmd met

open haarden. De luxueuzere potstoof heeft een of meerdere dure tegelkachels die zorgen voor een gelijkmatige, behaaglijke warmte, zonder rookhinder.¹⁸¹

De stoof is heet

Bijna aan ieder badhuis is een herberg verbonden, waar in spijs en drank wordt voorzien. In de betere stoven kun je bovendien terecht in een zacht bed, samen met een stovevrouw.¹⁸² Opmerkelijk is dat in de boedelbeschrijving van sommige badhuizen niets wijst op de aanwezigheid van een badkuip of aanverwanten. Toch krijgen ook deze regelrechte bordelen de naam stove.¹⁸³

In sommige steden verwittigt de badbaas met hoorngeschal de klanten in de buurt dat de warmwaterbaden klaarstaan.¹⁸⁴ Omroepers lopen de stad in met de boodschap:

*'Ghaet in, ghaet in, ghereet, die stoof is heet...'*¹⁸⁵

Baden ende stoven

Altoes ende bancketteren,
Springhen, dansen, hoven,
Dobbelen, goet verteren.

Zo klinkt het bij dichter en Gentenaar Boudewijn van der Lore op het einde van de veertiende eeuw.

Heksenjacht op hoerenvolk

*Vijftiende tot
zeventiende eeuw*



Op 27 november 1612 wordt Janneken Couwel in Brugge veroordeeld omdat zij met de duivel 'vleselijk had geconverseerd': ghecondemneert dese Janne, ghewoelt te worden aen eene staecke ende daernaer ghebrant totten pulver. Executie facta est den 28n 9bre 1612.³¹⁷

Rijksarchief Brugge – Stadsarchief Brugge, reg. 621 f° 117–123 v

Interessant is dat de drie drinkebroers op de voorgrond van het schilderij op de volgende pagina, zich in een verdachte herberg of een bordeel bevinden. Dat blijkt uit het venster rechtsboven dat in kijkt geeft in een andere kamer. Daar zien we een fraai uitgedoste jonge vrouw met opvallend décolleté. Zij laat zich bepoetelen door twee mannen. Het hoertje kijkt onbeschaamd in de lens van de schilder. Achter het drietal in dit tafereel zien we nog een andere prostituee in de weer met een klant. Ook dit werk bulkt weer van de erotische symboliek. De bierkan staat voor de vagina, net zoals de vis en de homp brood op de voorgrond. Ook de Middelnederlandse literatuur voert brood op in combinatie met hoerenlopers. In het rederijkersspel *De Verlooren Zoone*, geschreven voor de Rederijkerskamer *Zebaer Herten* in Roeselare in 1583, zegt een van de drie personages:

'Die hem met hoeren ghenerdt zal quyte zyns goets wesen en den hoerenders is alle broot zoete bedeghen.'

In modern Nederlands:

‘Wie met hoeren omgaat, zal zijn goed verliezen en voor de hoerenlopers smaakt alle brood goed.’³¹⁸

Ook in de Bijbel wisten ze dat al:

‘Een ontuchtig mens smaakt alle brood goed. Hij heeft er nooit genoeg van tot aan zijn dood.’³¹⁹



FIG. 33

Bordeelscène, toegeschreven aan Jan Verbeeck de Jonge, ca. 1580
(Museum Het zotte kunstkabinet, Mechelen.
Foto: Marc Cauwenbergh)

Met de zestiende eeuw nemen we gestaag afscheid van de ‘coulante’ middeleeuwen. De jaren 1500 worden gekenmerkt door uitersten en grote maatschappelijke ontwikkelingen. Er is ongekende voorspoed aan de ene en rampspoed aan de andere kant. De onrust groeit en alles wat was, wordt in twijfel getrokken.

Met de hervormingsbeweging, bekend als de Reformatie en geleid door de protestanten (Luther en Calvijn) en de daaropvolgende Contrareformatie van de rooms-katholieken waart er een golf van christelijke geloofsijver door Europa.

Het christelijke uitgangspunt wil dat de overheid het zielenheil van zijn onderdanen bevordert en dit houdt een strenger prostitutiebeleid in. De houding van relatieve tolerantie uit de middeleeuwen maakt vanaf de zestiende eeuw meer en meer plaats voor stigmatisering en repressie.³²⁰ Hoe de straffen strenger en wreder worden, beschreven we in het vorige hoofdstuk.

De theoloog Johannes Calvijn is radicaal tegen prostitutie. In de Noordelijke Nederlanden zien we het ene na het andere bordeel verplicht de deuren sluiten. Voortaan hoort seks enkel binnen het huwelijk en te allen tijde gericht op voortplanting. Het huwelijk is dankzij het Concilie van Trente (1545–1564) een heilig sacrament en dé remedie tegen de ontucht van de katholieken. Het Concilie probeert reformatoren en katholieken te verzoenen, wat niet echt wil lukken. De kerk verkiest de huwelijkse staat boven die van de ongehuwde. Het moet ook maar eens uit zijn met de ontucht in en om de kloosters. In deze missie zijn Luther en de paus in Rome het dan weer wel roerend eens.³²¹

Er is sprake van een algemene verburgerlijking en verpreutsing. De tolerante houding van de katholieke kerk tegenover prostitutie wordt als ‘moreel laks’ aanzien. Het uitgesproken misprijzen van de protestanten ten aanzien van betaalde seks en ontucht heeft tot gevolg dat ook in de katholieke steden de burgerlijke overheden een strengere houding aannemen tegenover afwijkende praktijken zoals voorhuwelijkse seks, overspel en zeker prostitutie. De kerk moeit zich meer dan ooit met het intieme leven van de mens. De

wereldlijke overheid volgt en stelt prostitutie strafbaar als een crimineel delict.³²²

*Angst voor de Franse ziekte
en de pest van Napels*

Vanaf 1495 heerst er angst voor de dodelijk om zich heen grijpende syfilis. De aandoening wordt verbonden met buitenhuwelijkse seks en dus ook met prostitutie. Syfilis is de straf van God voor het liederlijke gedrag van mannen en vrouwen, zo menen de nieuwe kerkvaders. Ook kop van Jut zijn de wild om zich heen hoererende en zich op de kap van de bordelen verrijkende geestelijken.³²³ De afkeer voor prostituees groeit uit tot regelrechte haat.

De ene meent dat het waarschijnlijk Franse soldaten zijn, die na hun inval (1494) in Napels een nieuwe ziekte mee naar huis brengen (vandaar de ‘Franse ziekte’ of de ‘pest van Napels’). Anderen wijzen richting Columbus, die de kwaal zou hebben geïmporteerd uit het nieuwe continent. En nog anderen kijken naar een Spaanse ridder die een prostituee had besmet. Deze vrouw zou op haar beurt zo’n slordige vierhonderd soldaten³²⁴ opzadelen met de zeer pijnlijke aandoening. Misschien hoorde de ridder in kwestie wel tot het gevolg van Johanna van Aragon, de toekomstige van Filips de Schone. Daarom zou de ziekte in de Nederlanden ‘de Spaanse pokken’ genoemd worden.³²⁵ Het is altijd de schuld van de anderen en die anderen zijn altijd vreemdelingen. Feit is dat de kwaal zich massaal over Europa verspreidt.

Zodra geweten is dat de besmetting via geslachtsgemeenschap verloopt, breekt voor de prostituees de hel los. Zij worden als de hoofdschuldigen gezien voor de epidemie.³²⁶ Nog vóór de syfilis-epidemie echt losbarst, veroordelen moralistische teksten en medische traktaten de publieke vrouwen.³²⁷

Het is de Veronees Girolamo Fracastoro³²⁸ die in 1530 in een gedicht de ziekte zijn naam geeft, naar de Griekse herdersjongen

Su-philos (Σύφιλος), wat ‘varkensliefhebber’ of minder verbloemd ‘varkensneuker’ betekent. In het gedicht van Fracastoro wordt de jongen voor zijn geaardheid en zijn blasfemie door de herdersgod Apollo met een vreselijke ziekte bestraft.³²⁹ Syphilus krijgt syfilis. Apollo waarschuwt zo tegen de omgang met hoeren.³³⁰

Ook omstreeks 1530 experimenteert de controversiële arts Paracelsus als eerste met een kwikbehandeling voor de ziekte. Maar syfilis is een ‘vuile ziekte’ vastgesteld bij lieden met een immorele levenswandel. Chirurgijnen en artsen staan niet te springen om ze te behandelen. De behandeling van de venusziekte gebeurt door zogenaamde *pockmeesters*, die allerlei kwakzalverij op de patiënt loslaten. Ook *guaiacum* of pokhout wordt met min of meer succes en als zweetmiddel ingezet bij de behandeling. Daarom krijgt het de naam *lignum vitae* (hout des levens). Het middel wordt ingenomen en op de huid gesmeerd. Maar voorlopig is er geen echt kruid gewassen tegen de kwaal. Erasmus is van mening dat enkel onthouding en de kuisheidsgordel helpen.³³¹

In Brussel is er al vanaf 1506 een opvangcentrum voor mensen die aan een geslachtziekte lijden. Zoals bij alle penitentenstichtingen was het doel om boetvaardige prostituees of *bekeerde sonderesse* (zondaressen) op te vangen. Het is niemand minder dan de deken van het Sint Goedele-kapittel die dit instituut sticht en onderbrengt in de Kleerkopersstraat. Het werk wordt er gedaan door de *Sorores penitentes beatae Mariae Magdalенаe*, in Brussel beter bekend als de *Magdaleenen susteren* of de *Madelonetten*. In het opvangcentrum worden diegenen die aan de ‘ziekte van Napels’ lijden, eerder geïsoleerd dan wel behandeld. Dat de syfilislijders onder de bescherming van de heilige Maria Magdalena staan, is veelzeggend.³³²

WIE IS MARIA MAGDALENA?

Heiligen die getest worden op hun geloofskracht vinden we vaak terug in de schilderkunst. Het gaat dan om de zogenaamde 'verzoeken'. Hier is Maria Magdalena aan de beurt. Rechts naast het boek zien we haar attribuut, de zalfpot. De figuur van Maria Magdalena is een smelting van drie Bijbelse vrouwen. Eerst is er de zondares van wie de zonden door Christus vergeven worden, nadat ze met haar tranen zijn voeten besprenkelde en met haar haren droog maakte. Met balsem uit haar zalfpot verzorgde ze Jezus' voeten. In tweede instantie verwijzen Johannes en Mattheus naar de vrouw die tot ongenoegen van Jezus diens voeten zalft met balsem. Zij wordt Maria genoemd en is de zus van Martha en Lazarus. Een derde personage is dat van een vrouw bij wie Jezus zeven duivels uitdrijft en aan wie hij na zijn verrijzenis verschijnt. Zo willen het de evangelisten Lucas en Marcus.

In de middeleeuwen gaat het verhaal dat Maria Magdalena van adellijke afkomst was en zich in haar jeugd te buiten ging aan de vleselijke wellust, zodanig zelfs dat ze voor altijd als zondares betiteld wordt. Het gaat weliswaar om een bekeerde zondares, die boete doet door Jezus' voeten te wassen. Ze komt tot inkeer en haar zonden worden haar vergeven. Zo wordt zelfs een van de intimi van Christus.

In de late middeleeuwen staat ze symbool voor de berouwvolle zondares, die ondanks haar liederlijke leven toch kan rekenen op de genade van God.³³³ Geen wonder dat ze in verband wordt gebracht met prostituties en andere vrouwen die in zonde leven.

In het anonieme en op Bosch geïnspireerde werk uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw ligt de nadruk op de hoofdzonde van de onkuisheid. Die onkuisheid wordt het duidelijkst zichtbaar in de vorm van de duivel met de puntige witte hoofdtooi. Ook bij Bosch staat dit figuurtje voor de hoerige vrouw. Verder bulkt het in het schilderij van erotische symboliek: horens als dorre takken, mes (fallus) en glas (vagina), de pad, een brandende kaars, het zwaard en de pijl (fallus), de vis en de luit (vagina)... 'Op de luit spelen' is een zestiende-eeuwse uitdrukking voor 'de liefde bedrijven' en zo moeten we wellicht ook de pijl in de vis begrijpen.³³⁴



FIG. 34

Anoniem, *De verzoeking van Maria Magdalena*, ca. 1600-1620
(© Particuliere Verzameling Vlaanderen)

Isabelle Moerman verklaart dat ze zich wel moet prostitueren, omdat zij en haar man allebei werkloos waren. **Isabelle Goemare** wordt door haar man geslagen wanneer ze niet genoeg verdient. En **Philipina Deijnoot** stuurt geld op naar haar moeder in Gent, wellicht omdat zij voor haar driejarig zoontje zorgt. Andere moeders in de prostitutie sturen hun kinderen naar het platteland om daar bij boeren, tegen betaling uitbested te worden.⁴⁷⁵ De uitbesteding is ook in de negentiende eeuw nog aan de orde, zoals blijkt uit de romans *Les Misérables* van Victor Hugo en *Nana* van Emile Zola.

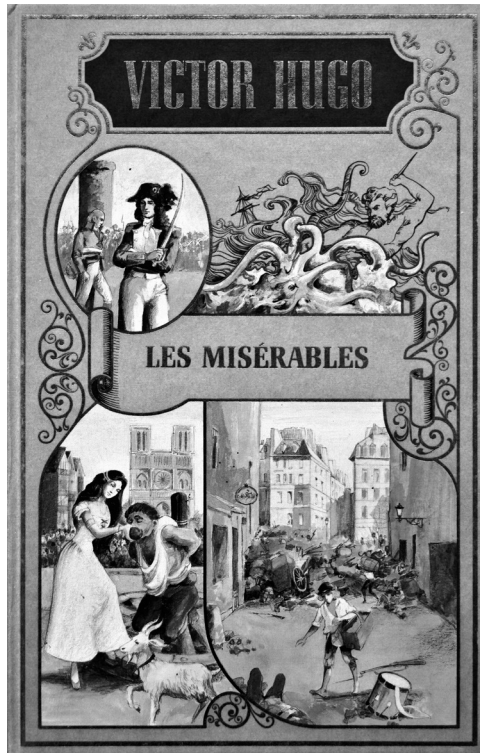


FIG. 43

Victor Hugo, *Les Misérables*, 1862
 (© Foto: Marc Cauwenbergh)

FANTINE BESTEEDT HAAR DOCHTER COSETTE
UIT BIJ DE THÉNARDIERS

Op een dag wordt de ziekelijke fabrieksarbeidster Fantine ontslagen. Fantine is een ongehuwde moeder die maandelijks kostgeld moet betalen voor haar dochter Cosette, die uitbesteed is bij de Thénardiërs, herbergiers van beroep.

Omdat Fantine geen inkomen meer heeft, ziet ze zich genoodzaakt om als prostituee aan de slag te gaan. Ze verkoopt zelfs haar haar en haar voortanden om de Thénardiërs te kunnen betalen. De eens mooie Fantine verliest alles.

Ondertussen wordt Cosette in de herberg van de Thénardiërs behandeld als een slaafje.

Ondanks de tussenkomst van de weldoener Jean Valjean sterft Fantine aan tuberculose. Valjean zal alles doen om de kleine Cosette een beter leven te geven.

Er zijn er van soorten

Het is niet het profiel van een vrouw dat bepaalt of ze al dan niet in de sekssector aan de slag gaat, maar het profiel bepaalt voor een stuk wel het segment van de sector waarin een vrouw kan werken. De klassieke prostituee werkt in een gesloten bordeel. In deze gesloten huizen is het aantal vreemde, jonge meisjes en ex-dienstmeisjes veel groter dan op straat, in de soldatenbuurten of in de thuisprostitutie.

Deze arbeidsverdeling verklaart voor een deel ook de gangbare stereotypen, want bordeelprostitutie doe je voltijds en de vrouwen in een bordeel hebben geen andere job, in tegenstelling tot de gelegenheidsprostituees op straat en thuis. Voor hen is prostitutie geen onderdeel van een overlevingsstrategie, maar voor de uiterst jonge en oude straat-, soldaten- en thuisprostituees, die naast prostitutie ook vaak spelwerk doen, is het dat des te meer.⁴⁷⁶

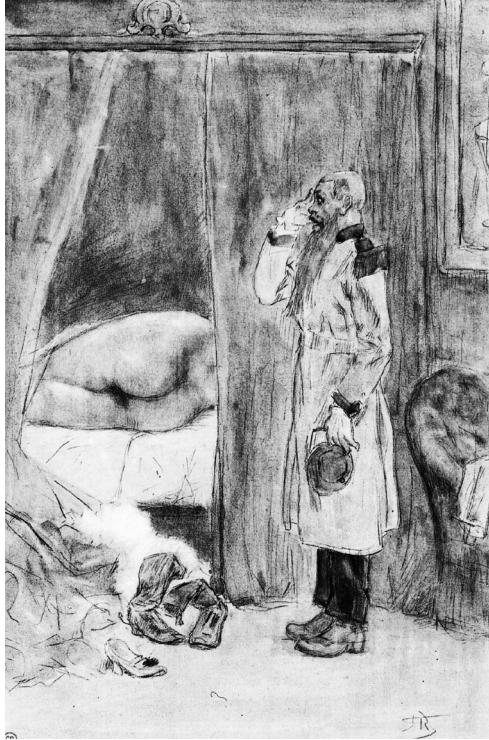


FIG. 44

Félicien Rops, *Ma colonelle*, 1878
(Collectie onbekend)

Elke poging om de sekswerkers in categorieën te vatten sluit het gevaar op stereotypering in. Een prostituee in een afgelijnd vakje stoppen doet tekort aan de complexe variatie die er is. Vrouwen combineren of schuiven wel vaker tussen de verschillende typologieën.

Toch blijkt duidelijk uit alle bronnen dat er ‘van soorten’ zijn. Maja Mechant spreekt in haar doctoraat over drie grote klassen: de top, de middenmoot en de lage klasse. Die kunnen dan nog verder worden opgedeeld in subcategorieën.

De maintenee

Tot de topklasse hoort de onderhouden vrouw, de stille discrete prostituee, of *maintenee*. Wie ooit *Lelieblank*, *scharlakenrood* van Michel Faber las, weet dat het negentienjarige hoofdpersonage **Sugar** de maintenee is van William Rackham.⁴⁷⁷ Ze begint haar carrière op een lagere sport in het bordeel van de hardvochtige Mrs. Castaway, maar op een goeie dag wil Rackham haar exclusieve liefde. Sugar wordt een ‘onderhouden vrouw’ met eigen woning en entourage. Deze magistrale roman speelt zich honderd jaar later af dan de achttiende eeuw, waar we ons momenteel in bevinden. Maar niets zal op honderd jaar zo fundamenteel veranderen in het leven van de discrete sekswerkster dat we haar niet zouden herkennen.

Deze vrouwen zijn publiek niet gekend als prostituees. Ze hebben een beperkt aantal goed betalende klanten, die maken dat deze vrouwen comfortabel kunnen leven. De *crème de la crème* van deze topdames hoeft slechts een tweetal heren te ‘bedienen’ om in hun levensonderhoud te voorzien. De Brugse **Hermine Boekveldt** wordt in 1752 onderhouden door twee korporaals.⁴⁷⁸

In 1778 verschijnt **Helene du Bois** voor de Gentse rechtbank. Ze werkt in Gent in het bordeel van Madame Le Fevre. Du Bois verklaart dat ze voordien in Brussel werkzaam was ‘*où elle avait été entretenu*’.

Vrouwen bewegen zich ook op de ladder van de prostitutie markt. De ene keer is het een stapje terug, de andere keer een sport naar boven. **Marie De Bouck** werkt eerst in het bordeel van het echtpaar Merler aan de Cellebroedersvest (in de buurt van de Sint-Michielsstraat) in Gent. Een heer die het etablissement bezoekt vraagt haar of ze het ziet zitten om te worden *geentreteneert*. Uiteraard ziet ze het zitten om te verhuizen naar een kamer, betaald door haar *amant*. Ze verdient twee kronen per week. Helaas duurt

de pret slechts twee maanden en het is terug naar af voor Marie. Ze moet met hangende pootjes opnieuw haar toevlucht nemen tot het bordeel van Merler.⁴⁷⁹

Het jé-van-hét onder de betaalde dames is de courtisane. Deze eliteprostituees zijn niet te vinden in de rechtbankdossiers van onze steden. Is dit zo omdat ze er niet zijn, wegens een te smalle toplaag van betalende heren? Of ligt de reden van hun afwezigheid in hun discretie, die maakt dat ze uit het vizier van de rechtbanken blijven? De courtisane spreekt onmiskenbaar tot de verbeelding. Zij is intelligent, cultureel onderlegd, welgesteld en zelfstandig.

Marianne Cortenbos, een Brugse discrete prostituee, getuigt van een hoog glamourgehalte. Zij krijgt van een van haar klanten 56 stuiver (een kroon) per week en woont zelfstandig in een huis met drie woonruimtes en een zolder. In vergelijking met haar Brugse collega's heeft ze veel bezittingen. Maar de staat van haar spullen en haar schulden verraden dat haar levensstandaard toch nog ver afstaat van die van een Parijse *femme entretenue*.⁴⁸⁰

DE COURTISANES, *DEMI-MONDAINES* OF
GRAND HORIZONTALES VAN DE ACHTTIENDE EEUW



FIG. 45

Maurice Quentin de la Tour,
Madame de Pompadour, 1721-1764

Courtisanes moeten we vooral zoeken bij de adel en de koninklijke hoven van Europa. Het woord 'courtisane' betekent letterlijk 'hofdame'. Het is zelfs *bon ton* en een statussymbool om er een goed onderhouden maîtresse op na te houden. Weinigen nemen er aanstoot aan dat deze dames in de openbaarheid treden en promoveren tot een soort staatsinstelling. Ronkende namen vinden we onder twee van de vele maîtresses van de Franse koning Lodewijk XV. Madame de Pompadour is veruit de bekendste. Deze mooie vrouw is een graag geziene gast in de gegoede Parijse kringen. In 1745 wordt ze officieel voorgesteld als de maîtresse van de koning. Ze krijgt woonruimte in Versailles en Lodewijk koopt voor haar ook 'Pompadour', de eerste van zes woningen. Naast een voorliefde voor gokken heeft *La Pompadour* zeer grote interesse in kunst en literatuur. Tot haar entourage behoort Didérot, van de beroemde *Encyclopédie*. Ze sterft op haar 43ste aan tuberculose.⁴⁸¹

ook niet in een *maison close*. Zij resideert in een met alle luxe bedeed appartement aan de boulevard Haussmann en leidt een lui leventje, met alle tijd voor het maken van haar toilet. Het is al laat in de namiddag wanneer ze zich in vol ornaat buiten waagt. Op gezette tijdstippen ontvangt ze haar royaal betalend mannelijk gezelschap, dat ze vervolgens vakkundig ruïneert.

Volgens Zola leidt de vrouw een bestaan dat van het ene moment op het andere kan kantelen. Wanneer Nana haar intrek neemt bij de acteur Fontan, laat zij haar rijke cliënteel voor wat het is. Op de duur en uit financiële noodzaak slaat ze weer aan het tip-pelen. Het mondaine is dan helemaal verleden tijd.⁶⁹³ Uiteindelijk sterft ze aan de pokken.



FIG. 65

Edouard Manet, *Nana*, 1877

EEN SELECTIE VAN WERKEN UIT DE
NEGENTIENDE-EEUWSE FRANSE LITERATUUR,
WAARIN EEN PROSTITUEE OF HET LEVEN
IN EEN BORDEEL EEN PROMINENTE ROL SPEELT

- 1828 Victor Hugo – *Marion de Lorme*.
1833 Alfred de Musset – *Rolla*.
1838 – Honoré de Balzac – '*Splendeurs et misères des courtisanes*'
1848 uit *La comédie humaine*.
1848 Alexandre Dumas fils – *La dame aux camélias*.
1857 Charles Baudelaire – *Les Fleurs du mal*.
1862 Victor Hugo – *Les Misérables*.
1876 Joris-Karl Huysmans – *Marthe, histoire d'une fille*.
1877 Edmond de Goncourt – *La Fille Elisa*.
1877 Emile Zola – *L'Assommoir*
1880 Emile Zola – *Nana*
1881 Guy de Maupassant – *La maison Tellier*.⁶⁹⁴

Een aantal van deze illustere heren der letteren doet praktijkervaring op in Parijs, maar ook in de Brusselse en Antwerpse luxebordelen.

Niet enkel de fictie levert ons *courtisanes*, vooral de echte negentiende eeuw brengt de strafste verhalen over de *grandes horizontales*.

Horizontaal met kleine 'de'

Als je ooit wil doorgroeien tot *grande horizontale*, moet je wel een aantal basisregels in acht nemen. Het is van het allergrootste belang om zeer selectief te zijn in het kiezen van klanten. In de eerste plaats moeten ze bemiddeld zijn en liefst op leeftijd. Maak je als *compagne* en bedgenote zo onmisbaar voor de heer in kwestie dat hij niet meer zonder jou kan en dat er sprake is van exclusiviteit. Wees een gewillig oor voor zijn verhalen en zorg er ook voor dat je over de dingen die ertoe doen een woordje mee kan praten. Wil de man met je huwen, goed

zo! En wanneer hij niet meer van de jongste is, stel dan je toekomst veilig en maak dat je financieel gebeiteld zit. Laat hij je een fortuin na, beleg dit dan met verstand. Heeft hij thuis al een vrouw, laat je dan onderhouden en onderhoud zelf in alle discretie je andere klanten.

Is hij met je getrouwd en kerngezond, drijf hem dan tot wanhoop en dreig met scheiding. Laat hem vooral betalen voor jullie mooie tijd samen. Wanneer je dit een aantal keer kan herhalen, zorg er dan voor dat je steeds je pijlen richt op een nog rijkere man, bij voorkeur met ronkende titel en mik niet lager dan prins, koning of keizer. Laat je naam ver-adelen en zie er vooral op toe de kleine ‘de’ niet te vergeten, tenzij je beschikt over een legendarische schoonheid zoals bijvoorbeeld **Agustine Otero**, want dan volstaat ‘**La Belle Otero**’ en iedereen weet wie je bent.

Een rapport uit 1871 maakt duidelijk hoeveel een nacht met een *grande horizontale* moet kosten. Via een onderzoek door de Parijse zedenpolitie wordt een aantal hooggeplaatste hoerenlopers aan de tand gevoeld. Onder hen een *duc*, een *comte*, een baron en twee prinsen. Voor *grandes horizontales* als **Fanny Lear** en **Sarah Bernhardt** hebben de adellijke heren tot duizend *franc la passe* over. De ‘passe’ is hier synoniem voor shift of beurt. De *franc* is anno 2020 15,97 euro waard. Na een eenvoudige rekensom komen we uit bij 16.000 euro per *passe*, exclusief de dure geschenken die bij een bezoek horen.

De meeste *grandes horizontales* worden in armoede geboren. Ze klimmen uit de goot, omringen zich met de juiste mannen en vergaren rijkdom en eeuwige roem. Hun tocht omhoog op de maatschappelijke ladder is een ferm staaltje van netwerking en ondernemerschap.⁶⁹⁵ Schoonheid en persoonlijke uitstraling in combinatie met intelligentie helpen ongetwijfeld.

De levens van deze Parijse *grandes dames* kunnen met gemak een heel boek vullen. Hier beperken we ons tot drie van hen en wel omdat ze een link hebben met België, of beter gezegd met een Belg...



FIG. 66

La belle Otero, 1890

De Spaanse **Augustine Caroline Otero** (1868–1965) ziet het levenslicht in een straatarm gezin. Haar moeder is prostituee. Op haar dertiende heeft ze een minnaar die haar introduceert in de flamen-codans, maar ook in de sekshandel. Na tal van omzwervingen komt ze in de Parijse *Folies Bergère* terecht. Dit is voor meerdere *grandes dames* een springplank naar de toenmalige jetset. In de danstempel neemt ze alle rollen van zigeunerin en de *belle étrangère* op zich. Ze wordt opgemerkt door een Spaanse bankier, de Franse premier, de leider van de Franse socialisten, de sjah van Perzië, een Russische groothertog, een Duitse keizer (Wilhelm II), een Russische tsaar (Nicolaas II), een Engelse kroonprins (Edward VII – *dirty Bertie*), en *last but not least* de Belgische koning Leopold II.⁶⁹⁶ Waar je Bertie ziet, vind je onvermijdelijk ook onze Saksen-Coburger. Adellijk hoereren *runs in the family!*

Laat het duidelijk zijn dat Otero niet enkel opgemerkt wordt door de genoemde heren, maar ook lijfelijke relaties met hen



FIG. 67

Emilienne d'Alençon, tussen 1890 en 1914

onderhoudt. Op een avond komt het zelfs tot een veiling met als inzet de tijdelijke inbezitname van *La Otero*. Leopold doet met 20.000 *franc* (120.000 euro) het hoogste bod.⁶⁹⁷ Een andere keer schenkt de koning haar een villa in Oostende als vergoeding voor bewezen diensten.⁶⁹⁸

Uiteindelijk huwt la Belle Otero een steenrijke Engelse industrieel en in de belle époque is ze een van de rijkste vrouwen ter wereld. Haar devies: je kunt slapend rijk worden, maar niet als je alleen slaapt.⁶⁹⁹

Later verspeelt de gokverslaafde Otero zo goed als heel haar fortuin in de casino's. Ze wordt 96 jaar oud en sterft aan de Côte d'Azur in bescheiden omstandigheden.⁷⁰⁰

Een collega van haar is **Emilienne d'Alençon** (1870–1945). Dit meisje wordt geboren als Emilienne Marie Normand in de schaduw van de Notre-Dame-de-Lorette. De buurt is bescheiden en bevolkt

door straathoertjes. Haar naam is banaal, maar daar brengt ze op haar vijftiende drastisch verandering in door zich voortaan 'd'Alençon' met kleine d te noemen. Ze komt in het Casino de Paris terecht en oogst staande ovaties voor haar optreden *Emilienne et ses ânes savantes*, waarin ze verschijnt met lange ezelsoren. Het is een kleine stap naar de Folies Bergère, weeral de Folies! Maar ook in het beter gesitueerde Théâtre des Variétés oogst ze applaus en aandacht van onder andere le duc D'Uzès. Het verhaal wil dat ze dit heerschap maar liefst drie miljoen toenmalige *francs* lichter maakt. Hij wou haar huwen, maar zijn familie dacht daar anders over.

Le guide Paris-Parisien beschrijft haar in 1899 als *une notoriété de la vie parisienne et une jolie demi-mondaine*. Onder haar bedgenoten mag ze net als Otero de keizer van Duitsland, Bertie van Engeland en onze Leopold II rekenen. Haar laatste dagen brengt ze door in het mondaine Monaco.⁷⁰¹

D'Alençon en Otero worden samen met Liane de Pougy 'de drie gratiën van de belle époque' genoemd.⁷⁰²

Een derde courtisane is **Cléo de Mérode**, languit Cléopâtre Diane de Mérode (1875–1966). Zij moet zich geen adellijke naam aanmeten om de eenvoudige reden dat ze die al heeft als buitenechtelijke dochter van een Belgische barones en een Oostenrijkse edelman.

Cléo maakt het als danseres. Ze is *première danseuse* bij de Opera van Parijs en later bij de Folies Bergère, een doortocht die haar roem nog groter maakt. Ze valt niet alleen op door haar danskunsten, maar ook door haar schoonheid. Vooral haar uiterst smalle taille valt in de smaak. Haar kapsel en kleding worden naarstig gekopieerd. Vandaag zouden we haar een regelrechte *influencer* en *trendsetter* noemen. Ze wordt gebeeldhouwd, geschilderd door Henri de Toulouse-Lautrec en Edgar Degas en gefotografeerd door Félix Nadar.

In 1896 ziet de Belgische koning Leopold II de Mérode in *Aïda* in de Opéra Garnier en hij raakt volledig door haar betoverd. Al snel gaat de roddel (door haarzelf altijd ontkend) dat de 22-jarige Cléo



FIG. 68

Cléo de Mérode, postkaart, ca. 1895

de maîtresse zou zijn van de 61-jarige Leopold. De Belgische koning heeft ondertussen een stevige reputatie opgebouwd in zijn omgang met de Parijse gratiën. Wanneer hij er geen graten in ziet om met 'zijn' Cléo in volle schijnwerpers te treden, regent het spotprenten in kranten en bladen. De 'affaire Cléopold' zal de goede naam van Cléo ernstig schaden, zo meent zij zelf. Wanneer Simone de Beauvoir haar in 1949 in *Le Deuxième sexe* in één adem noemt met de andere courtisanes of *grandes horizontales* is de Mérode verbolgen. Haar reactie – *Moi une pute?* – toont aan dat ze allerm minst is opgezet met de hernieuwde aandacht voor haar extra-dansante reputatie. En de Beauvoirs uitgever Gallimard krijgt prompt een schadeclaim van vijf miljoen Franse *franc* aan zijn broek. De rechter beslist dat één symbolische *franc* wel kan volstaan, maar de Beauvoir moet de gewraakte passus wel schrappen uit haar boek.⁷⁰³

Cléo de Mérode wordt 91 jaar oud en ligt begraven op het Parijse kerkhof Père Lachaise.⁷⁰⁴

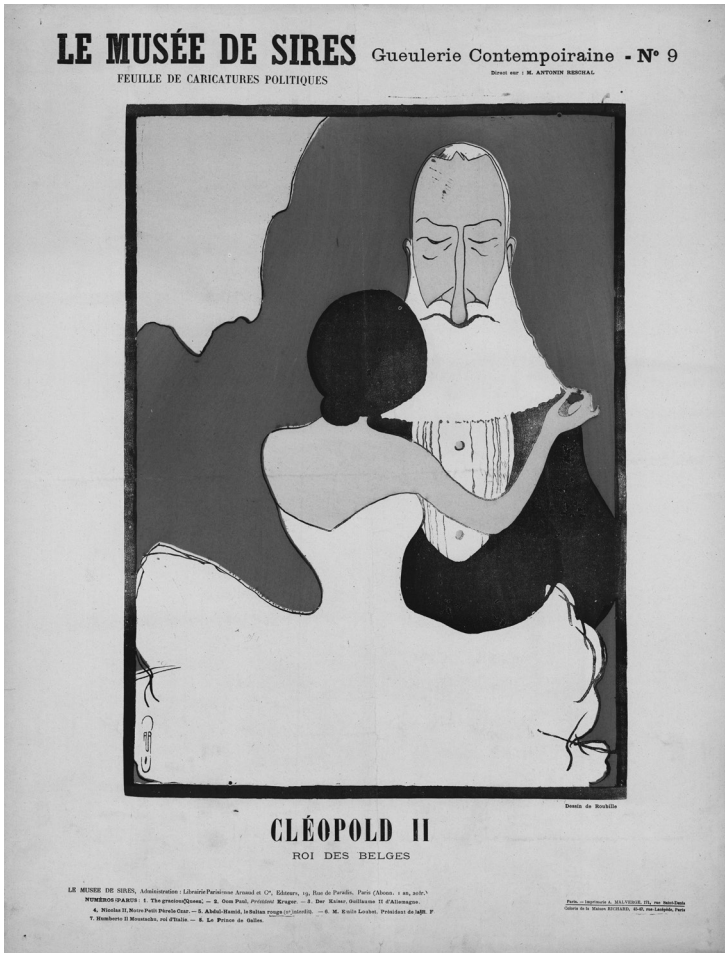


FIG. 69

Cléopold II roi des Belges (Le Musée de Sires. Feuilles de caricatures politiques. Gueulerie contemporaine, n° 9.)

Deze spotprent uit het jaar 1900 verwijst naar de vermeende affaire tussen koning Leopold II en Cléo de Mérode (© STAM, Gent)

zware bevalling, een doodgeboren zoon. De jonge prinses sterft de volgende dag. De weduwnaar is ontroostbaar.

In augustus 1832 treedt de kersverse koning der Belgen voor de tweede keer in het huwelijk, met prinses Louise Marie van Orléans. Zij is 22 jaar jonger dan haar echtgenoot en de dochter van de koning van Frankrijk. Deze verbintenis is enkel en alleen ingegeven door politieke motieven. Het jonge België is uit op goede relaties met grote buur Frankrijk, om zo zijn prille onafhankelijkheid en positie in het Europese wespennet te betonnen. Leopold en Louise Marie krijgen vier kinderen, maar het huwelijk is niet gelukkig. Leopold zoekt al te vaak zijn gading buiten het echtelijke bed. Zo heeft hij gedurende twintig jaar, tot aan zijn dood, een duurzame affaire met **Arcadie Claret** (1826–1897), ook wel *‘Madame Meyer’* en vanaf 1863 barones *‘von Eppinghoven’* genoemd. De twee bastaardzonen uit deze relatie worden beiden eveneens bedacht met de titel van baron. Dit zijn de bekende buitenechtelijke kinderen van de vorst, maar het gerucht gaat



FIG. 71

Arcadie Claret, de maintenee van koning Leopold I

Naast de pittige prijzen houdt een escort in dit marktsegment van dure cadeaus.

‘Cadeaus krijg ik regelmatig’, zegt Noa. ‘Ze worden met liefde gegeven en ik hou van merkspullen. Het duurste cadeau dat ik ooit kreeg was een clutch van Dior. Waarde: meer dan 2000 euro of een portemonnee van Givenchy. Sommige mannen geven hun mastercard, waarmee ik mag gaan shoppen.

Ooit verdiende ik 18.000 euro in één week voor een zakenreis met een klant naar Marbella. Zo’n bedrag kan uiteraard ook worden samengelegd door vrienden.

Voor de corona-uitbraak had ik een maandinkomen van tussen 15.000 en 18.000 euro per maand. Ik word meestal geboekt voor overnachtingen en zakenreisjes, en dat verdient goed. Een klant die wil dat ik hem gedurende een week vergezel, betaalt 10.000 euro, de helft wordt op voorhand betaald. Soms is het Pretty Woman maar dan in het echt, al is een gentleman zoals Richard Gere toch een zeldzaamheid.

Ik zou meer kunnen verdienen, maar ik doe enkel waar ik zelfzinnig in heb. Heb ik geen zin om te werken, dan werk ik niet. Een escort is iets anders dan een prostituee, want die doet bandwerk. Dat heb ik ook nog gedaan en dat wil ik nooit meer. Ik bepaal zelf met wie ik het doe en wanneer. Ik ken de waarde van mijn lichaam en ik ga niet met iedereen. Mijn klanten moeten exclusief en van een zekere standing zijn.

Ik noem mijzelf “een plezierdame”. Dat betekent dat niet enkel de klant er plezier moet in hebben, maar ik evengoed. Geld is niet alles dus...’

Wat doet een jonge vrouw met al die centen en hoelang wil je dit werk nog doen?

‘Zoals ik al zei, heb ik een dure smaak. Verder geef ik mijn geld uit aan lekker eten met vrienden en aan uitgaan. Maar ik spaar ook goed. Wanneer ik er volgend jaar mee stop, wil ik een eigen klassevolle kapserszaak openen. En ik betaal net zoals iedereen belastingen. Ik sta ingeschreven als zelfstandig kapster en masseuse en ik probeer eerlijk te zijn over mijn inkomsten.’



FIG. 121

Noa Aliya, luxe-escorte
(© Noa Aliya)

Hoe ben je de corona-periode doorgekomen?

'Ik was heel erg bang om besmet te geraken, dus heb ik in de eerste lockdown nauwelijks gewerkt. Nochtans bleef mijn gsm maar rinkelen. Het leek wel of de mannen helemaal niet bang waren.

Omdat ik weinig om handen had, ben ik begonnen met het opnemen, online zetten en verkopen van seksfilms: 50 euro om een kwartiertje met mezelf te spelen, was niet slecht verdiend, toch? En het was daarbij superveilig en toch zonder masker.

Maar omdat ik echt van seks hou, begon ik het contact met mijn vaste klanten te missen. Ik ben dan voorzichtig weer begonnen met een paar klanten per dag. Je gelooft niet hoe vaak ik mij in die tijd laten testen heb en ik heb altijd netjes het resultaat afgewacht voor ik met een andere klant een afspraak maakte.

In crisistijden wordt een mens ook creatief en in de tweede lockdown ben ik aan de slag gegaan als erotisch-kapster. Ik denk dat dit beroep nog niet bestond; nu wel dus. Ik heb het uitgevonden. De kappers waren dicht en de mannen konden niet naar een sekswerker. Ik heb dan maar twee vliegen in één klap gepakt. Op Redlights plaatste ik een advertentie als erotisch-kapster aan huis. Dat was meteen bingo en heel grappig en fijn. Ik belde bij een klant aan en ik was dan de kapster die zich meldde om mijnheer zijn haren te doen. Mijn kappersschortje was uiteraard superkort, jarretelles eronder. We dronken eerst samen een glaasje. Dan deed ik de klant de kapmantel om, haalde mijn schaar boven en kroop op zijn schoot. De klant natuurlijk met een stijve van hier tot in Tokio! Dat is dan 300 euro voor een uur mijnheer, maar zo'n kapbeurt duurde meestal toch wel wat langer. Het was crisis voor iedereen...'

Vanaf juni 2021 mogen kappers en sekswerkers als niet-medische contactberoepen terug hun ding doen. Noa vertelt hoe ze via haar website in die maand maar liefst 394 aanvragen van nieuwe klanten binnenkreeg. Onnodig te zeggen dat de vaste klanten voorgaan en dat zijn er toch al gauw tussen de tachtig à negentig.

'Ik heb corona overleefd dankzij mijn vaste klanten. Die zeggen dat seks met mij is als boter die smelt. En daarom komen ze terug.'

Vechten voor rechten

WET TOT AFSCHAFFING VAN
DE OFFICIËLE REGLEMENTERING VAN DE PROSTITUTIE

21 augustus 1948

(...) Art.2.I. Artikel 380bis van het Wetboek van Strafrecht wordt door de volgende bepalingen vervangen:

Met gevangenisstraf van één jaar tot vijf jaar en met geldboete van 100 frank tot 5000 frank wordt gestraft:

1° Al wie, ten einde eens anders driften te voldoen, een meerderjarig persoon of, buiten de bij de twee vorige artikelen voorziene gevallen een minderjarig persoon, zelfs met haar goedvinden tot het zich overgeven aan ontucht of prostitutie heeft geronseld, verleid of vervreemd. De poging wordt gestraft met gevangenisstraf van 3 maanden tot drie jaar en met geldboete van 26 frank tot 3000 frank;

2° Al wie een huis van ontucht of prostitutie heeft gehouden.

3° De souteneur. Souteneur is hij die, geheel of ten dele, leeft op kosten van een persoon wier prostitutie hij exploiteert. Veroordeelt de rechter de souteneur, dan kan hij hem ter beschikking van de regering stellen om, nadat hij zijn straf heeft uitgedaan, gedurende ten minste twee jaar en ten hoogste zeven jaar in een bijzondere inrichting te worden geïnterneerd;

4° Al wie, op enige andere wijze, eens anders ontucht of prostitutie gewoonlijk geëxploiteerd heeft. (...)

Belgisch Staatsblad, 13 september 1948

Bibliografie



Boeken en publicaties

- 14–18 Brussel tijdens de Duitse bezetting. Presentatie van de tentoonstelling 21.08.2014–03.05.2015, Brussel, 2014.
- Evolutie-van-de-prostitutie-in-Brugge* (pdf)
- Altink S., *Huizen van illusie, bordelen en prostitutie van Middeleeuwen tot heden*, Amsterdam, 1983.
- Aris M., *Bruxelles la nuit. Physiologie des Etablissements Nocturnes de Bruxelles*, Bruxelles, 1872.
- Becuwe F., *Flirten met Mars en Venus. Oorlog en prostitutie, 1914–1918*, Gent, 2016.
- Belgisch Staatsblad*, 13 september 1948, Boek 1948, tweede boek van het derde semester.
- Biestkens N., *De drie delen van de klucht van Claas Kloet, Ingeleid en van aantekeningen voorzien door G.R.W. Dibbets*, Zutphen, S.D.
- Bonquet P., *Lief en leed. Prostitutie in de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2015.
- Bracke N. e.a., *Begeerte heeft ons aangeraakt. Socialisten, sekse en seksualiteit*, Gent, 1999.
- Cannaert J.B., *Olim: procès des sorcières en Belgique, sous Philippe II et le gouvernement des archiducs, tirés d'actes judiciaires et de documens inédits*, Gent, 1847.
- Bullough V., *The history of prostitution*, New York, 1964.
- Castel H., *Chronijke van Antwerpen 1830–1914, in woord en beeld*, Antwerpen, 1926.
- Clayson H., *Painted love: prostitution in French art of the Impressionist era*, New Haven, 2003.
- Daumas M., *Au bonheur des mâles: adultère et concuage à la Renaissance [1400–1650]*, Paris, 2007.
- De Bruyn E., Op de Beeck J., *De zotte schilders. Moraalridders van het penseel rond Bosch, Bruegel en Brouwer*, Gent, 2003.
- De Keyzer D., *De Engeltjesmaaksters. Abortus toen het niet mocht*, Leuven, 2009.
- De Keyzer D., *De vondelingen. Gevonden kinderen, heel lang geleden tot vandaag*, Antwerpen, 2020.
- De Keyzer D., 'Madame est servie'. *Leven en werken in dienst van adel en burgerij*, Leuven, 1995.
- De Kok H., *Vrouwenhandel en prostitutie in de oude Kempen*, Turnhout, 1997.
- De Lattin A., *De politie waakt. Uit het Antwerpsch Politie-Archief 1790–1880*, Antwerpen, 1946.
- De Longé G., *Coutumes du Pays et duché de Brabant*, Brussel, 1870.
- De Mecheleer L., e.a., *Van badhuis tot eroscentrum. Prostitutie en vrouwenhandel van de middeleeuwen tot heden*, Brussel, 1995.
- De Vreese, *De strijd tegen de ontucht*, Haarlem, 1942.
- De Weerd J., *It was a business doing pleasure with you* (pdf)
- De Win P., *De kaakstraf in België van de Franse tijd tot 1867*, Brussel, 1992.

- Dros N., *Willem die Madoc maakte*, Amsterdam, 2021.
- Dupont G., *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische Periode (1385–1515)*, Brugge, 1996.
- Dupont-Bouchat M.S., ‘Verdraagzaamheid en repressie: Fascinatie en weerzin: Elkaar dwarsende blikken op de Prostitutie in België (15de–20ste eeuw)’ in: Kathleen Devolder (ed.), *Van badhuis tot Eroscentrum: Prostitutie en vrouwenhandel van middeleeuwen tot heden*, Brussel, 1995.
- De Heilige Schrift, Ecclesiasticus 23:24*, Vertaling Petrus Canisius, oorspronkelijke uitgave 1939.
- Eekhoud G., *La nouvelle Carthage*, Bruxelles, 1888.
- Faber M., *Lelieblank, scharlakenrood*, Leuven, 2003.
- Faber M., *The crimson petal and the white*, Edinburgh, 2002.
- Goris J.A., *Lof van Antwerpen; hoe reizigers Antwerpen zagen van de XVe tot de XXe eeuw*, Antwerpen, 1940.
- Greefs H., A. Winter, *Foreign Female seks workers in an Atlantic Port city. Elite prostitution in late 19th century Antwerp*, New York, 2020, p.195–221.
- Haemers J., Bardyn A., Delameillieure C. (red.), *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad*, Antwerpen, 2019.
- Hermkens H.M, Verhuyck P., *Trijntje Cornelis, Constantijn Huygens*, Antwerpen, 1997.
- Hirschfeld M., en Gaspar A., *Sittengeschichte des Ersten Weltkrieges, 2 dln.*, Leipzig, 1930.
- Hofman E., *Seks voor Geld: Een geschiedenis van de prostitutie in België*, Amsterdam, 2022.
- Kocken, M., *Gruwelgids voor Oud Mechelen*, Antwerpen, 2016.
- Kuipers J.J.B en Sijnke P., *Van schandsteen tot straatkapel. Kleine monumenten en ornamenten in Zeeland*, Zierikzee, 2000
- Laurence, R., *Roman Pompeii: Space and Society*, New York, 2007.
- Leclercq A., *Seks in Laken. Leopold I en Leopold II. De pikante geschiedenis van onze koningen*, Antwerpen, 2017.
- Lis C., *Social change and the labouring poor, Antwerp 1770–1860*, New Haven and London, 1986.
- Lister K., *Harlots, Whores & Hackabouts*, London, 2021.
- Maes L., *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht: Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*, Antwerpen, De Sikkel, 1947.
- Mathijssen M., *De gemaskerde eeuw*, Querido, Amsterdam, 2002.
- Min E., Valckenaers G., *De klank van de stad. Een cultuurgeschiedenis van Venetië*, Kalmthout, 2019.
- Naifeh S. en White Smith G., Vincent Van Gogh. *De biografie*, Amsterdam, 2011, p.545–546.
- Ogier W., *De seven hoofd-sonden (onkuischheid)*, Antwerpen, 1682.
- Olyslaegers J., *Wildevrouw*, Amsterdam, 2020.
- Op de Beeck J., *Leopold II. Het hele verhaal*, Antwerpen, 2020.
- Phillippa M., e.a., *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, Amsterdam, 2003–2009.
- Piette V., e.a., *Witches. Heksen verhalen. Catalogus verschenen ter gelegenheid van de tentoonstelling Witches*, ULB in samenwerking met de stad Brussel, Brussel, 2022.

- Pleij H., *De sneeuwpoppen van 1511. Stads cultuur in de late Middeleeuwen*, Amsterdam, 1988.
- Pleij H., *Oefeningen in genot. Liefde en lust in de late Middeleeuwen*, Amsterdam, 2020.
- Pleij H., *Van karmijn, purper en blauw. Over kleuren van de Middeleeuwen en daarna*, Amsterdam, 2002.
- Pluvinage G., 'Sex in the city. Les lieux du plaisir à Bruxelles du 19e siècle à la révolution sexuelle', in: *Historiae Bruxellae*, Brussel, 2016.
- Poffé, *Plezante mannen in een plezante stad (Antwerpen tussen 1830 & '80)*, Antwerpen, 1913.
- Rodriguez Garcia M., e.a. *Selling Sex in the city: a global history of prostitution, 1600s-2000s*, Leiden, 2017.
- Sante L., *Het andere Parijs. Reis naar een verdwenen stad*, Kalmthout, 2015.
- Schoorens L. & Haemers J., *Vogelvrije vrouwen? Prostitutie in laatmiddeleeuws Brabant*, Leuven, 2018.
- Serrure C.P., *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis (derde deel)*, Gent, 1859-1860.
- Slechte H., *Vis in beeld*, Dordrecht, 2019.
- Snoeck R., *In de modderbrij van de IJzer-vallei: oorlogsdagboek van onderluitenant Raoul Snoeck*, Gent, 1998.
- Snoek P., *Een hondsdolle Tijd*, Brussel & Den Haag, 1978.
- Soetens E., *Prostitutie in de Eerste Wereldoorlog. Perceptie, visie en agency*, S.L., 2017.
- Sörensen P., *20 jaar Payoke, 1987-2007*, Antwerpen, 2007.
- Steverlynck C., *Kleine martelaars. Een historisch document over misbruikte kinderen, kindermishandeling, incest en prostitutie*, Antwerpen, 1997.
- Streuvels S., *In oorlogstijd: het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog*, Brugge, 1979.
- Thys A., *Historiek der straten en openbare plaatsen van Antwerpen*, Antwerpen, 1895.
- Thomson R., e.a., *Lichte zeden. Prostitutie in de Franse kunst 1850-1910, verschenen ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Lichte zeden. Prostitutie in de Franse kunst 1850-1910'*, in het Van Gogh Museum, Amsterdam, 2016.
- Van Cauwenbergh G., *Gids door oud Antwerpen*, Antwerpen, 1973.
- Vandecandelaere H., *En vraag niet waarom. Sekswerk in België*, Antwerpen, 2019.
- Van den Dale J., *Gekende werken met inleiding, bronnenstudie, aantekeningen en glossarium*, Antwerpen, 1944.
- Van den Ende E., *De Rossaert en zijn passanten*, Antwerpen, 2016.
- Van de Velde R., e.a., 'Cristal Palace of het verhaal van een lege ciderfles in een champagne emmer', Antwerpen, 2021.
- Van de Woestijne K., *Verzameld werk. Deel 8. Het dagelijksch brood II. Dagboeken en brieven over den oorlog 1914-1918*, Brussel, 1950.
- Van der Tannerijen W., *Boec van der loopende practijken der Raidtcameren van Brabant. Costumen van het Land en Hertogdom van Brabant*, 2 vol., Brussel, 1952.
- Van Emde Boas C., *Geschiedenis van de seksuele normen oudheid - middeleeuwen - 17de eeuw*, Antwerpen, 1985.
- Vanhemelryck F., *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien régime (1404-1789)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie van wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der letteren, XLIII), nr.97; Brussel, 1981, p.131.